

AT, TEKERLEK VE DİL
AVRASYA BOZKIRLARININ TUNÇ ÇAĞI ATLILARI
MODERN DÜNYAYI NASIL ŞEKİLLENDİRDİ?

DAVID W. ANTHONY

ÇEVİREN
CEMAL CAN TARIMCIOĞLU

DAVID W. ANTHONY

ABD'li antropolog ve arkeolog. Pensilvanya Üniversitesi'nden antropoloji alanında doktora derecesi aldı. Ardından Hartwick College'da antropoloji ve arkeoloji alanlarında dersler vermeye başladı (1987). Kurgan Hipotezinin eleştirel bir destekçisi olan Anthony, Hint-Avrupa dillerinin Avrasya bozkırlarındaki kökenleri, atın evcilleştirilmesi, tarihöncesi göç örüntüleri ve tarihöncesi kültürel toplumlar arasındaki temaslar konusunda yaptığı ve dilbilim ile arkeoloji arasında köprü kuran çığır açıcı çalışmalarıyla alanın en önemli isimlerinden biri hâline geldi.

Başlıca eserleri: *A Bronze Age Landscape in the Russian Steppes: The Samara Valley Project* (2016, der.), *The Lost World Of Old Europe: The Danube Valley, 5000 - 3500 BC* (2009).

CEMAL CAN TARIMCIOĞLU

1988 İstanbul-Üsküdar doğdu. 2012 senesinde İstanbul Üniversitesi Tarih bölümünü Felsefe yandal programıyla birlikte bitirdi. 2014 yılında askerî tarih alanında yüksek lisansını tamamladı. 2014 yılında Yakınçağ Tarihi alanında başladığı doktora çalışmalarını yarıda bıraktı. 2018 yılından itibaren çeşitli alanlarda çeviriler yapıyor ve Marmara Üniversitesi'nde İngilizce Öğretmenliği bölümünde okuyor. Başlıca Çevirileri: Richard Sugg, *Periler: Tehlikeli Bir Tarih*, 2022, Giancarlo Casale, *Osmanlı'nın Keşif Çağı* (2023), Robert Gerwarth, *Hitler'in Celladı* (2023); Donald R. Prother, *Yirmi Beş Keşifte Evrimin Öyküsü* (2024); David Nash, *Küfrün Kısa Tarihi* (2024).

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 15

BİRİNCİ KISIM DİL VE ARKEOLOJİ

I

ANADİL VAADİ VE SİYASETİ 19

1. *Atalar* 19

2. *Dilbilimciler ve Şovenistler* 23

3. *Ana Dilin Cazibesi* 30

4. *Eski Bir Soruna Yeni Bir Çözüm* 34

5. *Dilin Yok Oluşu ve Düşünce* 39

2

ÖLÜ BİR DİL NASIL YENİDEN OLUŞTURULUR? 41

1. *Dil Değişikliği ve Zaman* 42

2. *Fonoloji: Ölü Bir Ses Nasıl Yeniden Oluşturulur?* 46

3. *Sözlük: Ölü Anlamlar Nasıl Yeniden Oluşturulur?* 57

4. *Sözdizimi ve Morfoloji: Ölü Bir Dilin Eşkâli* 62

5. *Sonuç: Ölü Bir Dili Diriltmek* 63

3

DİL VE ZAMAN I: PROTO-HİNT-AVRUPA DİLİNİ SON 65

KONUŞANLAR

1. *Kronolojik Pencerenin Boyutu: Dillerin Ömrü Ne 65*

Kadardır?

2. Proto-Hint-Avrupa Dilinin Son Kullanma Tarihi: Anne Yavrularına Dönüşüyor	70
3. En Büyük ve En Garip Yavru (veya Kuzen?): Anadolu Dilleri	71
4. Sonraki En Eski Yazıtlar: Yunanca ve Eski Hintçe	78
5. Akrabaları Saymak: MÖ. 1500'de Kim Kimdiler?	81

4

DİL VE ZAMAN 2: YÜN, TEKERLEKLER VE PROTO-HİNT-AVRUPA	90
1. Yünle İlgili Kelimeler	90
2. Tekerlekle İlgili Kelimeler	96
3. Tekerlek Ne Zaman İcat Edildi?	98
4. Tekerleğin Önemi	107
5. Vagonlar ve Anadolu Anayurdu Hipotezi	111
6. Proto-Hint-Avrupa Dilinin Doğumu ve Ölümü	119

5

DİL VE MEKÂN: PROTO-HİNT-AVRUPA DİLİNİN ANAYURDUNUN KONUMU	121
1. "Anayurt" Kavramıyla ilgili Sorunlar	122
2. Anayurdu Bulmak: Ekoloji ve Çevre	130
3. Anayurdu Bulmak: Ekonomik ve Toplumsal Ortam	132
4. Anayurdu Bulmak: Ural ve Kafkas Bağlantıları	135
5. Proto-Hint-Avrupa Anayurdunun Konumu	142

6

DİL ARKEOLOJİSİ	147
1. Kalıcı Hudutlar	150
2. Kalıcı Maddi Kültür Hudutlarının Nedeni Olarak Göç	156
3. Ekolojik Hudutlar: Geçinmenin Farklı Yolları	164
4. Küçük Çaplı Göçler, Seçkinlerin Taraftar Devşirmesi ve Dil Değişimi	169

İKİNCİ KISIM
AVRASYA’NIN BOZKIRLARI AÇILIYOR

7		
ÖLÜ BİR KÜLTÜR NASIL YENİDEN İNŞA EDİLİR?		177
1. Karadeniz-Hazar Bozkırlarında Üç Çağ		179
2. Tarihlendirme ve Radyokarbon Devrimi		181
3. Ne Yiyorlardı?		184
4. Arkeolojik Kültürler ve Yaşayan Kültürler		187
5. Önümüzdeki Büyük Sorular		189
8		
İLK ÇİFTÇİLER VE ÇOBANLAR: KARADENİZ-HAZAR NEOLİTİK DÖNEMİ		192
1. Evcil Hayvanlar ve Karadeniz-Hazar Ekolojisi		194
2. Karadeniz-Hazar Bölgesinin İlk Çiftçi-Toplayıcı Hududu		198
3. Çiftçiler Toplayıcılarla Buluşuyor: Bug-Dinyester Kültürü		210
4. Hududun Ötesinde: Sığırlar Gelmeden Önce Karadeniz- Hazar Toplayıcıları		220
5. Ve Tanrılar Sığırları Verdiler		226
9		
İNEKLER, BAKIRLAR VE ŞEFLER		228
1. Eski Avrupa’da Erken Bakır Çağı		231
2. Cucuteni-Tripoli Kültürü		234
3. II. Dinyeper-Donets Kültürü		245
4. Volga’daki Hvalınsk Kültürü		256
5. Nalçık ve Kuzey Kafkasya Kültürleri		262
6. Aşağı Don ve Kuzey Hazar Bozkırları		264
7. Orman Hududu: Samara Kültürü		266
8. İnekler, Sosyal Güç ve Kabilelerin Ortaya Çıkışı		268

ATIN EVCİLLEŞTİRİLİŞİ VE BİNİCİLİĞİN KÖKENLERİ:	270
DİŞLERİN HİKÂYESİ	
1. Atlar İlk Nerede Evcilleştirildi?	274
2. Atlar Neden Evcilleştirildi?	279
3. Evcilleştirilmiş At Nedir?	281
4. Gem Aşındırması ve Ata Binme	288
5. Hint-Avrupa Göçleri ve Dereivka'da Gem Aşındırması	297
6. Botai ve Eneolitikte Ata Binme	301
7. Ata Binmenin Kökeni	307
8. Ata Binmenin Ekonomik ve Askeri Etkileri	309

ESKİ AVRUPA'NIN SONU VE BOZKIRIN YÜKSELİŞİ	314
1. Savaş ve İttifak: Cucuteni-Tripoli Kültürü ve Bozkırlar	321
2. Sredni Stog Kültürü: Doğudan Gelen Atlar ve Ritüeller	334
3. Tuna Vadisine Göçler: Suvorovo-Novodanilovka Kompleksi	346
4. Aşağı Tuna Vadisinde Savaş, İklim Değişikliği ve Dil Değişimi	359
5. Çöküşten Sonra	361

BOZKIR SINIRLARINDA DEĞİŞİMİN TOHURLARI:	365
MAYKOP ŞEFLERİ VE TRİPOLİ KASABALARI	
1. Bozkırlarda Son Eneolitiğin Beş Kültürü	368
2. Tripoli Hududunda Kriz ve Değişim: Şehirlerden Daha Büyük Kasabalar	382
3. İlk Şehirler ve Bunların Bozkırlarla Bağlantıları	389
4. Kuzey Kafkasya Dağlarının Etekleri: Maykop'tan Önceki Eneolitik Çiftçiler	393
5. Maykop Kültürü	395
6. Bozkırlarda Maykop-Novosvobodnaya: Kuzeyle Temaslar	406
7. Değişen Dünyada Bölgesel Bir Dil Olarak Proto-Hint-Avrupa Dili	411

BOZKIRIN ARABA KULLANAN SAKINLERİ: PROTO-HİNT- AVRUPA DİLİNİ KONUŞANLAR	412
1. Neden Kurgan Kültürü Değil?	420
2. Doğu Hududunun Ötesi: Afanasiyevovun Altaylara Göçü	422
3. Bozkırlardaki Arabalı Mezarlar	427
4. Yamnaya Ufku Nerede Başladı?	435
5. Yamnaya Ufku Ne Zaman Başladı?	439
6. Yamnaya Halkı Göçebe miydi?	440
7. Yamnaya'nın Toplumsal Örgütlenişi	450
8. Kuzey Karadeniz Bozkırlarının Taş Stelleri	461

BATI HİNT-AVRUPA DİLLERİ	466
1. Cucuteni-Tripoli Kültürünün Sonu ve Batı Dallarının Kökleri	471
2. Bozkırlı Hamiler ve Tripolili Mahmiler: Usatovo Kültürü	477
3. Yamnaya'nın Tuna Vadisine Göçü	492
4. Yamnaya'nın İp Baskılı Çömlekçilik Ufkuyla Temasları	502
5. Yunancanın Kökenleri	504
6. Sonuç: Erken Batı Hint-Avrupa Dilleri Dağılıyor	505

KUZAY BOZKIRLARININ ARABALI SAVAŞÇILARI	506
1. Orman Hududunun Sonu: Ormandaki İp Baskılı Çömlekçilik Kültürünün Çobanları	511
2. Doğu Bozkırlarının Ön-Sintaşta Kültürleri	523
3. Sintaşta Kültürünün Kökeni	528
4. Sintaşta Kültüründe Savaş: Tahkimatlar ve Silahlar	533
5. Değer Turnuvaları	549
6. Sintaşta ve Aryanların Kökenleri	553

AVRASYA BOZKIRLARININ AÇILIŞI	558
1. Tunç Çağı İmparatorlukları ve At Ticareti	559
2. Baktriya-Margiana Arkeolojik Kompleksi	570
3. Avrasya Bozkırlarının Açılışı	585
4. Srubnaya Kültürü: Batı Bozkırlarında Sürü Gütme ve Toplayıcılık	587
5. Uralların Doğusu, I. Evre: Petrovka Kültürü	591
6. Orman-Bozkır Bölgesindeki Seima-Turbino Ufku	595
7. Uralların Doğusu, II. Evre: Andronovo Ufku	600
8. Orta Asya Temas Bölgesindeki Proto-Vedik Kültürler	604
9. Bozkırlar Avrasya'yı Birleştiren Bir Köprü Oluyor	610

SÖZLER VE EYLEMLER	612
1. At ve Tekerlek	614
2. Arkeoloji ve Dil	619

YAZARIN RADYOKARBON TARİHLERLENDİRMESİNE İLİŞKİN NOTU	624
---	-----

KAYNAKÇA	628
----------	-----

DİZİN	679
-------	-----

I ANADIL VAADI VE SİYASETİ

1. Atalar

Aynaya baktığımızda sadece yüzünüzü değil, ayrıca bir müze de görürsünüz. Yüzünüz bir bakıma size ait olmasına rağmen, ebeveynlerinizden, büyükanne ve büyükbabalarınızdan ve atalarınızdan miras aldığınız ve onların da kendi atalarından miras aldıkları özelliklerin bir bileşimidir. Sizi rahatsız ya da memnun eden dudaklarınız ve gözleriniz yalnızca size ait değildir, aynı zamanda atalarınızın da özellikleridir. Belki birey olarak uzun zaman önce ölmüşlerdir ama içinizde bir parçanız olarak hâlâ çok canlıdırlar. Hatta denge duygunuz, müzik yeteneğiniz, içe kapanıklığınız veya hastalıklara yatkınlığınız gibi karmaşık nitelikleriniz bile atalarınızdan size mirastır. Geçmiş sadece bedenlerimizde değil, her zaman yanımızda taşıyoruz. Konuşma şeklimiz dâhil olmak üzere geleneklerimizde de yaşatıyoruz. Geçmiş, sürekli taktığımız bir dizi görünmez gözlüktür. Dünyayı bunlarla algılarız ve dünya da bizi onlar aracılığıyla algılar. Atalarımızı tanımak için aşağıya baksak da bakmasak da her zaman onların omuzları üzerinde duruyoruz.

Çoğumuzun atalarımızdan ne kadar azını tanıyabildiğini, hatta ne kadar azının isimlerini bildiğini fark etmek şaşırtıcıdır. Dört büyük büyükanne var; genetik olarak size yeterince yakın olan kadınlarda yansımanızı her gördüğünüzde onların yüzlerinin, tenlerinin ve saçlarının bazı unsurlarını görürsünüz. Her birinin binlerce kez söylendiğini duyduğu bir kıklık soyadı vardı ama muhtemelen kıklık soyadlarından hiçbirini hatırlamıyorsunuz. Şanslıysak doğum isimlerini şecerelerde veya belgelerde bulabiliriz ama savaş, göç ve yok edilen kayıtlar birçok Amerikalı için bunu imkânsız hâle getirmiştir. Dört büyük büyükanneimizin dolu dolu hayatları, aileleri vardı ve bize en kişisel ni-

teliklerimizin çoğunu miras bıraktılar ama biz bu atalarımızı o kadar kaybettik ki artık onların adlarını bile koyamıyoruz. Kaçımız bundan sadece üç nesil sonra kendi torunlarımız tarafından tamamen unutulacağımızı, adımızın bile hatırlanmayacağını hayal edebilir?

Yaşamın hâlâ aile, akrabalar ve köy etrafında şekillendiği geleneksel toplumlarda insanlar genellikle atalarına borçlu olduklarının, hatta onların hayaletlerinin ve ruhlarının gücünün daha farkındadırlar. Madagaskar'ın kırsal kesimindeki Zafimaniry kadınları, şapkalarının üzerine annelerinden ve teyzelerinden öğrendikleri karmaşık desenler örerler. Desenler köyden köye önemli farklılıklar gösterir. Bir köydeki kadınlar antropolog Maurice Bloch'a bu desenlerin "atalardan kalma inciler" olduğunu söylemiştir. Sıradan Zafimaniry evleri bile onları yapan insanların ruhlarının tapınağı olarak görülüyor.¹ Daha önce yaşamış olanların gücünün bu şekilde daimi kabulü, çoğu modern tüketim kültürünün düşüncesinin bir parçası değildir. Ekonomik mücadelenin sürekli olarak yeniliklerin benimsenmesine ve tüketilmesine bağlı olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Arkeoloji, tarih, şecere ve dua, önceki nesillere dair düşüncelerimizi içine attığımız, dolup taşan bir çekmecelerdir.

Arkeoloji, bizden önce yaşamış insanların önemini ve dolaylı olarak da kendi önemimizi kabul etmenin bir yoludur. Yazılı olarak anlatılmayan geçmiş yaşamların, hatta insanların yaşadığı hayatların büyük çoğunluğunun günlük dokusunu inceleyen tek disiplindir. Arkeologlar, yazı öncesi geçmişin sessiz kalıntılarından şaşırtıcı derecede mahrem ayrıntıları çekip çıkardılar. Yine de düşünceleri, konuşmaları veya isimleri hakkında yazılı eserler bırakmayan insanlar hakkında bilebileceklerimiz sınırlıdır.

Bu sınırları aşmanın ve tarihhöncesi insanların hayatlarını gerçekte nasıl yaşadıklarının merkezinde yer alan değer ve inançları yeniden kazanmanın bir yolu var mı? Başka bir ortamda ipucu bıraktılar mı? Birçok dilbilimci öyle olduğuna ve bu ortamın her gün kullandığımız dilin ta kendisi olduğuna inanıyor. Dili-

¹ Bloch 1998:109.

mizde şaşkırtıcı derecede eski konuşmacıların kalıntıları olan çok sayıda fosil bulunuyor. Öğretmenlerimiz bize bu dil fosillerinin “düzensiz” kalıplar olduğunu söylüyor ve biz bunları üzerlerinde hiç düşünmeden öğreniyoruz. Geçmiş zamanın [İngilizcede] genellikle fiile *-t* veya *-ed* eklenerek oluşturulduğunu (*kick-kicked*, *miss-missed*) ve bazı fiillerin kök ortasında sesli harf değişikliği gerektirdiğini (*run-ran*, *sing-sang*) hepimiz biliyoruz. Ama bize genellikle bu sesli harf değişiminin geçmiş zaman kipinde ifade oluşturmanın daha eski ve özgün bir yolu olduğu söylenmez. Aslında fiil kökündeki sesli harfi değiştirmek, muhtemelen bundan 5.000 yıl önce, geçmiş zaman kipinde ifadeler oluşturmanın olağan yoluydu. Yine de bu, insanların o zamanlar ne düşündüğü hakkında bize pek bir şey söylemiyor.

Bugün kullandığımız kelimeler aslında insanların yaklaşık 5.000 yıl önceki kelime haznesinin fosilleri midir? Bir kelime listesi geçmişin birçok karanlık noktasına ışık tutacaktır. Dilbilimci Edward Sapir’in gözlemlediği gibi, “Bir dilin kelime haznesinin tamamına toplumun dikkatini verdiği tüm fikirlerden, ilgi alanlarından ve meşguliyetlerden oluşan karmaşık bir envanter olarak bakılabilir.”² Hatta yaklaşık 5.000 yıl önce konuşulan dillerden biri için epey zengin bir kelime listesi yeniden yapılandırılmış durumdadır. Bu dil, modern İngilizcenin yanı sıra diğer birçok modern ve eski dilin de atasıdır. Aynı ana dilden türeyen tüm diller tek bir aileye, Hint-Avrupa dilleri ailesine aittir. Bugün Hint-Avrupa dilleri yaklaşık üç milyar insan tarafından konuşulmaktadır ki bu sayı diğer dil ailelerinin dillerini konuşanların sayısından fazladır. Ana dilin “Proto-Hint-Avrupa” olarak adlandırılan kelime haznesi yaklaşık iki yüzyıldır inceleniyor ve bu iki yüzyıl boyunca Hint-Avrupa çalışmalarının hemen hemen her alanında şiddetli fikir ayrılıkları yaşanmaya devam ediyor.

Yine de anlaşmazlık hiddetin yanı sıra ışık da üretir. Bu kitap, Proto-Hint-Avrupa’yı çevreleyen temel bilmeceyi, yani onu kimin konuştuğu, nerede ve ne zaman konuşulduğu sorusunu yanıtlamanın artık mümkün olduğunu ileri sürüyor. Nesiller bo-

² Bkz. Sapir 1912:228.

PROTO-HİNT-AVRUPA DİLİNİ SON KONUŞANLAR

Zaman her şeyi değiştirir. Küçük çocuklarıma kitap okurken, gençken sevdiğim öykülerde bana birdenbire eskimiş görünen sözcükleri cümlelerin ortasında düzenlemeye ve değiştirmeye başladığımı fark ettim. Robert Louis Stevenson ve Jules Verne'in dili bana artık şaşırtıcı derecede katı ve mesafeli görünüyor. Shakespeare'in İngilizcesine gelince, hepimizin sözlüğe ihtiyacı var. Modern diller için geçerli olan bu durum, tarihöncesi diller için de geçerliydi. Onlar da zamanla değiştiler. Peki, Proto-Hint-Avrupa dili derken neyi kastediyoruz? Bu dil zamanla değiştiyse hareketli bir hedef değil midir? Onu nasıl tanımlarsak tanımlayalım, Proto-Hint-Avrupa dili ne kadar süre konuşuldu? En önemlisi, ne zaman konuşuldu? Hiçbir yazıt bırakmayan, hiç yazıya geçirilmeden ölen bir dile nasıl tarih veririz? Sorunları parçalara ayırmak onları çözmek istediğimizde bize yardımcı olacaktır ve bu sorun da kolayca ikiye ayrılabilir: doğum tarihi ve ölüm tarihi.

Bu bölüm, Proto-Hint-Avrupa dilinin varlığının sona ermesi gereken tarih olan ölüm tarihi üzerinde yoğunlaşıyor. Fakat bundan önce muhtemelen ne kadar sürenin geçmiş olduğunu dikkate alarak başlamak faydalı olacaktır. Proto-Hint-Avrupalıların doğum ve ölüm tarihleri arasındaki sürenin sonsuz olamayacağı göz önüne alındığında bu tam olarak ne kadar uzun bir süreydi? Yaşayan ve değişken olan diller için yaşam beklentisi var mıdır?

1. Kronolojik Pencerenin Boyutu: Dillerin Ömrü Ne Kadardır?

Önceki bölümde değindiğimiz gibi, yaklaşık 1.000 yıl önce yaşamış İngilizce konuşan biriyle sihirli bir şekilde konuşabilsey-

dik birbirimizi anlamazdık. Evde öğrenilen ve konuşulan çok az sayıda doğal dil, 1.000 yıl sonra “aynı dil” sayılacak kadar değişmeden kalabilir. Peki, bu değişimin hızı nasıl ölçülebilir?

Dillerin normalde lehçeleri –bölgesel aksanları– vardır ve her bölgede yenilikçi sosyal sektörler (göstericiler, askerler, tüccarlar) ile muhafazakâr sektörler (çok zenginler, çok fakirler) bulunur. Kim olduğunuza bağlı olarak diliniz çok hızlı ya da çok yavaş değişiyor olabilir. İstikrarsız koşullar (işgaller, kıtlıklar, eski itibar gruplarının çöküşü ve yenilerinin yükselişi) değişimin hızını artırır. Dilin bazı kısımları daha erken ve hızlı değişirken diğer kısımları değişime dirençlidir. Bu son gözlem, dilbilimci Morris Swadesh’i en dirençli sözcüklerden seçilmiş standart bir sözcük listesi geliştirmeye yönlendirdi: istilalardan ve fetihlerden sonra bile dünyadaki çoğu dilde değiştirilmeyen, muhafaza edilen bir kelime grubu. Uzun vadede, bu dirençli kelime haznesinin ortalama değişim oranının, dilin değişim hızına ilişkin güvenilir, standartlaştırılmış bir ölçüt sağlayabileceğini umuyordu. Swadesh buna *glottokronoloji* adını verdi.¹

Swadesh, 1950 ile 1952 yılları arasında, dirençli terimlerin standartlaştırılmış bir listesi olan yüz kelime ve iki yüz kelime *temel kelime haznesini* yayımladı. Tüm dillerin belirli anlam türleri için kendi sözcüklerini koruma eğiliminde olduğunu öne sürdü. Bunlar şunları içeriyordu: vücut parçaları (kan, ayak); küçük sayılar (bir, iki, üç); bazı akrabalık terimleri (anne, baba); temel ihtiyaçlar (yemek, uyku); doğanın temel özellikleri (güneş, ay, yağmur, nehir); bazı hayvanlar ve bitkiler (ağaç, evcil hayvanlar); bazı zamirler (bu, şu, o) ve bağlaçlar (ve, veya, eğer). Listenin içeriği farklı dillerdeki sözlüklere uyacak şekilde değiştirilebilirdi ve değiştirildi; aslında İngilizcede tercih edilen iki yüz anlamdan oluşan listesi toplam 215 kelime içermektedir. İngilizcenin temel söz varlığının değişime son derece dirençli olduğu kanıtlanmıştır. Her ne kadar İngilizce *genel* kelime haznesinin %50’sinden fazlasını Romen dillerinden, esas olarak Fransızcadan (Anglo-Sakson İngiltere’nin Fransızca konuşan Norman-

¹ Bkz. Swadesh 1952, 1955 ve Lees 1953.